

Jerzy Koperek

"Problematyka praw człowieka :
studium z nauki społecznej Kościoła",
Henryk Skorowski, Warszawa 1996 :
[recenzja]

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 3/1, 238-243

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Henryk S k o r o w s k i SDB, *Problematyka praw człowieka. Studium z nauki społecznej Kościoła*, Wydawnictwa Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1996, ss. 239.

Świat współczesny naznaczony jest bardziej, aniżeli w wiekach poprzednich, pogłębiłą świadomością godności ludzkiej. Człowiek – zdaniem Jana Pawła II – w szczególniejszy sposób uświadomił sobie własną godność jako podstawę normatywną przynależnych mu uprawnień. Świadomość tych wartości jest niezwykle istotnym osiągnięciem zarówno społeczności kościelnych i państwowych, jak również międzynarodowych.

Współczesne nurty filozoficzne, kierujące się różnymi podstawami filozoficznego rozumowania, dostrzegają w ochronie praw człowieka możliwość zjednoczenia wspólnych wysiłków ludzkich na rzecz budowy demokratycznych struktur państwowych i międzynarodowych. *Międzynarodowa Deklaracja Praw Człowieka* wydana przez Organizację Narodów Zjednoczonych w 1948 roku stała się fundamentalną „kartą demokracji”. Ratyfikowały ją prawie wszystkie kraje świata.

Kościół w swoich oficjalnych dokumentach, szczególnie od czasów papieża Leona XIII, podkreślał znaczenie przestrzegania praw ludzkich w życiu społecznym, politycznym, ekonomicznym i kulturowym. W swojej nauce społecznej zajmował się zarówno fundamentami etycznymi praw ludzkich i ich wymiarem podmiotowym, jak również dogłębnie analizował ich przedmiotową treść. W tej analizie, Kościół czerpał z bogactwa swego nauczania, jak również odwoływał się do ogólnoludzkich wartości.

Tym zagadnieniom poświęcona została bardzo cenna na rynku wydawniczym pozycja książkowa ks. prof. dra hab. Henryka Skorowskiego SDB: *Problematyka praw człowieka. Studium z nauki społecznej Kościoła*. Jej wartość w sferze kulturowej wynika zarówno z faktu ogólnoludzkiego zainteresowania tymi zagadnieniami, jak również ze względu na to, że doskonale pasuje się na linii społecznego nauczania Kościoła, który podejmuje się roli uświadamiania poszczególnych ludzi i całych społeczeństw na temat godności człowieka i jego praw ludzkich.

Pierwszy rozdział publikacji, który pełni funkcję dla niej fundamentalną, dotyczy samej teorii praw człowieka, ukazując ich pojęcie, podstawę, rację usprawiedliwiającą oraz różne ich kategorie. Zarówno przedmiotowa treść kategorii praw człowieka, jak i własna interpretacja podstawy normatywnej tych praw, pozwala zdaniem Autora – wnioskować, że „katolicka nauka społeczna wypracowała własną koncepcję praw człowieka”¹. Po dokonaniu analiz podstawowych pojęć dotyczących praw człowieka, Autor stwierdza: „Najkrócej można powiedzieć, że jest to koncepcja absolutnych i integralnych praw osoby ludzkiej. Zarówno absolutność, jak i integralność wynika z własnej interpretacji podstawy normatywnej i przedmiotowej treści tych praw. W absolutności i integralności wyraża się zatem specyfika chrześcijańskiej teorii praw osoby”².

W tej perspektywie Kościół wniósł właściwą dla chrześcijaństwa motywację praw ludzkich, akcentując zwłaszcza ich aspekt absolutny i integralny. Absolutność i integralność są dwoma filarami chrześcijańskiej interpretacji praw człowieka, a wynikają ze szczególnej jego godności w świecie stworzonym przez Boga. Nikt nie może tych praw negocjować, ani nie może ich ograniczać ze względu na to, że należą się one każdej osobie ludzkiej ze stwórczego działania Boga. Integralny natomiast charakter praw człowieka oznacza ich wzajemną zależność w procesie integralnego rozwoju osoby ludzkiej.

¹ Ks. Henryk S k o r o w s k i SDB, *Problematyka praw człowieka. Studium z nauki społecznej Kościoła*, Wydawnictwa Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1996, s. 29.

² *Tamże*.

W analizie problematyki praw człowieka, Autor rozróżnia – zgodnie ze społeczną myślą Kościoła – podział tych praw na trzy podstawowe kategorie: prawa wolności, społeczne i solidarnościowe. Pierwsze z nich swoją moc wiążącą czerpią nie tylko z samego pojęcia wolności negatywnej, czyli wolności od, ale również są ściśle związane z jej koncepcją pozytywną, czyli wolnością do. Nie wystarczy bowiem ograniczenie wolności, dla wyeliminowania samowoli jednostek czy społeczeństwa, jedynie zewnętrznym prawem pozytywnym, co akceptuje system wartości, ale zgodnie z założeniem społecznej nauki Kościoła – ograniczenie to powinno być interpretowane w świetle prawa naturalnego, zgodnie z którym człowiek winien dążyć do integralnego rozwoju w życiu indywidualnym i społecznym. Autor zwraca na to uwagę zarówno w pierwszym rozdziale, gdy omawia kategorie praw człowieka, jak i w rozdziale trzecim analizując przedmiotową treść praw człowieka.

W odniesieniu do kategorii wolnościowych praw ludzkich, Autor podkreśla ich obronę na kilku płaszczyznach: kulturowej, społeczno-gospodarczej, politycznej, małżeńsko-rodzinnej i religijnej. Mamy tu do czynienia z określonymi wolnościami, charakterystycznymi dla poszczególnych płaszczyzn. W pierwszej należy wymienić: „wolność poszukiwania prawdy, własnych przekazań i opinii, możliwości ich wyrażania na zewnątrz, poszukiwań naukowych”³. W drugiej „można /.../ mówić o wolnościach podejmowania wyboru pracy, stowarzyszenia się, swobodnej twórczości społecznej, wolności angażowania się w życie społeczne, itp.”⁴. W kolejnej płaszczyźnie wyróżnia się szczególnie wolności: „do zapatrywań politycznych, szeroko rozumianej działalności politycznej, brania czynnego udziału w życiu politycznym itp.”⁵. W płaszczyźnie małżeńsko-rodzinnej rozważa się uprawnienia: „do swobodnego zawierania małżeństwa, wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem”⁶. W ramach płaszczyzny religijnej wyróżnia się wolności do: „zapatrywań religijnych, wyrażania ich na zewnątrz, głoszenia swoich przekonań, sprawowania kultu, działalności charytatywnej, wychowania”⁷.

Podsumowując analizę praw wolnościowych w zakresie powyżej przedstawionych płaszczyzn, Autor jednoznacznie stwierdza, że: „ich przedmiotem są po prostu szczególnie wolności i to zarówno «od», jak i «do», w sferze wewnętrznych przekonań, jak i zewnętrznego działania”⁸. W świetle tego sformułowania, przekonujemy się, że Autor w sposób integralny i kompleksowy interpretuje wszystkie uprawnienia szczególnie osoby ludzkiej.

Wydaje się szczególnie godny podkreślenia fakt, że dotyczą one nie tylko wewnętrznych przekonań, ale i zewnętrznego działania. Katolicka nauka społeczna patrzy bowiem na człowieka w sposób konkretny i realistyczny, nie ograniczając się jedynie do interioryzowania uprawnień wolnościowych, ale także do ich zagwarantowania w sferze działania zewnętrznego. Ten punkt analiz ma szczególne znaczenie w aktywizowaniu wierzących w sprawy budowy i rozwoju współczesnych ustrojów społeczno-politycznych oraz struktury ekonomicznej społeczności państwowej i międzynarodowej.

Do drugiej kategorii praw człowieka, Autor zalicza tzw. prawa społeczne, których przedmiotem są zarówno sprawy społeczne, jak i gospodarcze oraz kulturowe. Autor stwierdza: „nie chodzi tylko o pomoc specjalną państwa udzielaną osobom najbardziej potrzebującym, ale chodzi o uprawnienia każdego człowieka do aktualnego brania udziału w tworzeniu dóbr gospodarczych i kulturowych, a przede wszystkim do korzystania z tych dóbr w wymienionych dziedzinach”⁹. W tym zakresie mieszczą się

³ *Tamże*, s. 26.

⁴ *Tamże*.

⁵ *Tamże*.

⁶ *Tamże*.

⁷ *Tamże*.

⁸ *Tamże*.

⁹ *Tamże*, s. 27

uprawnienia: „do pracy, sprawiedliwej płacy, własności, udziału w dochodzie, wyżywienia i mieszkania, korzystania z dorobku kulturowego itp.”¹⁰.

Autor podkreśla ponadto, że korzystanie z tych praw – w świetle nauki społecznej Kościoła – nie może być uzależnione od bogactwa poszczególnych społeczności i sumy posiadanych dóbr, ale od sprawiedliwego ich podziału. Tak rozumiane prawa powinny gwarantować człowiekowi w pełni ludzką egzystencję, stojąc na straży możliwości korzystania z dóbr i wartości, które są człowiekowi nieodzowne do życia. Nie chodzi tu jedynie o minimum egzystencji, ale o egzystencję godną człowieka, aby mógł żyć w pełni życiem ludzkim.

Kategoria tzw. praw solidarnościowych, podobnie jak społecznych, odnosi się w swej przedmiotowej treści do możliwości korzystania z określonych wartości i dóbr człowieka, należnych mu z racji jego godności. Różnica polega m.in. na tym, że zagwarantowanie ich realizacji wymaga solidarnej współpracy całej społeczności państwowej i międzynarodowej. Wyróżnia się tu zwłaszcza prawo do integralnego rozwoju. Gwarantuje ono korzystanie z dóbr, które są nieodzowne w realizacji tego prawa, w celu osiągnięcia życia godnego człowieka. Wśród tych praw, Autor wymienia także: „prawo do życia, pokoju, czystego i nieskażonego środowiska, do powszechnego używania dóbr”¹¹. Są to więc prawa, które zmierzają do zagwarantowania każdemu człowiekowi w pełni ludzkiej egzystencji.

Drugi rozdział pracy został poświęcony zagadnieniom historii rozwoju praw człowieka w myśli społecznej Kościoła. Autor syntetycznie ujmuje podstawowe treści nauczania poszczególnych papieży od Leona XIII do Jana Pawła II na temat praw człowieka.

Współcześni papieże odwołują się do „katalogu” praw człowieka, który w pełni sformułował Jan XXIII w encyklice „*Pacem in terris*”. Tego typu sformułowania są wcześniej dostrzegane w nauczaniu Leona XIII. Nawiązuje również do tego typu nauczania zarówno Piusa XI – papieża konkordatów normalizujących stosunki Kościoła z państwem włoskim i niemieckim przed II wojną światową, jak i Pius XII – papież, który w czasie swojego pontyfikatu doświadczał totalitaryzmu faszystowskiego i po II wojnie światowej był zdecydowanym orędownikiem demokracji personalistycznej, której koncepcję wypracował przede wszystkim Jacques Maritain (ówczesny ambasador Francji przy Stolicy Apostolskiej). Następca Jana XXIII, Paweł VI rozwijał tę myśl zwłaszcza w encyklice *Populorum progressio* (1967), w orędziach z okazji Międzynarodowego Dnia Pokoju (1968–1978), w listach do Sekretarza Generalnego ONZ i liście apostolskim *Octogesima adveniens*.

W dziedzinie problematyki praw człowieka podkreślić należy szczególną pozycję nauczania obecnego papieża: „Bardzo wiele uwagi poświęca Jan Paweł II w swoim nauczaniu zagadnieniu praw człowieka. Godność osoby jest dla papieża jedyną i najgłębszą bowiem rację przysługujących człowiekowi uprawnień. Drugi nurt nauczania Jana Pawła II idzie w kierunku ukazania katalogu podstawowych praw i wyjaśnianiu ich zasadniczej treści”¹². Jan Paweł II od początku swojego pontyfikatu został nazwany papieżem praw człowieka. Jego szczególne zaangażowanie w ochronę praw ludzkich zauważa się m.in. w tym, że zarówno jego encykliki, adhortacje, listy apostolskie, jak i przemówienia do organizacji państwowych czy międzynarodowych, np. w ONZ czy UNESCO, naznaczone są nieustanną troską o poszanowanie godności i praw człowieka.

Papież analizując sytuację społeczno–polityczno–ekonomiczno–kulturową współczesnego świata rozwija coraz pełniej chrześcijański „katalog” praw ludzkich i przez to jego nauka społeczna zyskuje charakter normatywny jako konkretna propozycja

¹⁰ *Tamże*.

¹¹ *Tamże*, s. 28.

¹² *Tamże*, s. 11.

rozwiązania kwestii społecznej w kontekście ochrony i poszanowania praw człowieka. Ten „katalog” stanowi więc program głębokich reform społecznych opartych na poszanowaniu w wymiarze państwowym i międzynarodowym godności osoby ludzkiej.

Autor prezentowanej publikacji podkreślając istotę i *novum* chrześcijańskiego „katalogu” praw człowieka stwierdził: „Bardzo istotnym elementem w nauczaniu Jana Pawła II o prawach człowieka, które należy uznać za *novum*, jest uznanie prawa do wolności religijnej za podstawę wszystkich praw człowieka. Potwierdzeniem tego jest między innymi orędzie Jana Pawła II do Sekretarza Generalnego ONZ z dnia 2 XII 1978 zatytułowane: *Wolność religijna podstawą praw ludzkich*, w którym papież stwierdza: Mam na myśli sprawę swobody wiary religijnej, która jest podstawą wszystkich innych swobód i jest nierozdzielnie związana z nimi wszystkimi ze względu na samą godność przysługującą osobie ludzkiej”¹³.

Przedmiotową treścią wybranych praw człowieka, Autor książki zajmuje się w trzecim rozdziale. Konkretyzując zapowiedziane w pierwszym rozdziale różne kategorie praw ludzkich, poświęcił go analizie prawa do życia, prawa do wolności, prawa do własności i prawa do regionalności. Te uprawnienia, Autor uznał za reprezentatywne w analizie poszczególnych kategorii praw człowieka. Analizy tej dokonał odwołując się do chrześcijańskiej interpretacji tych praw, tak jak funkcjonują one w społecznym nauczaniu Kościoła.

Osobnemu zagadnieniu, w ramach różnych kategorii praw człowieka, Autor poświęcił czwarty rozdział pracy, w którym zajął się zagadnieniem poszanowania praw człowieka w realizacji pokoju. Ten ścisły związek między prawami człowieka a pokojem wynika z tego, że: „prawa człowieka mają swój bezpośredni wpływ na zachowanie pokoju w świecie współczesnym”¹⁴, a więc „zachowanie rzeczywistego pokoju jest warunkowane zachowaniem i przestrzeganiem praw osoby ludzkiej”¹⁵. Prawo do pokoju jest tym prawem, którego zagwarantowanie zależy od całej społeczności państwowej i międzynarodowej. Autor stwierdza ponadto, że do realizacji pokoju w świecie wymagane jest oparcie całego życia społecznego, politycznego, ekonomicznego i kulturowego na zasadach sprawiedliwości. Sprawiedliwość natomiast mierzy się poszanowaniem praw osoby ludzkiej. Stąd też wynika szczególne znaczenie problematyki pokoju w kontekście poszanowania i ochrony praw człowieka.

W świetle analiz czterech rozdziałów należy stwierdzić, że publikacja ks. prof. H. Skorowskiego podejmując problematykę praw człowieka, ocenia również możliwości ich zagwarantowania w świetle wewnątrzpaństwowej i międzynarodowej ochrony. Taka potrzeba wynika z istnienia wielu współczesnych zagrożeń zarówno w stosunku do samej godności człowieka, jak i praw ludzkich. Tym zagadnieniom poświęcony więc został rozdział piąty, zatytułowany: *Wokół ochrony praw człowieka*.

Nie można domagać się zagwarantowania wszystkich uprawnień ludzkich bez prawnych gwarancji w ustawodawstwie państwowym i międzynarodowym. Jednakże – jak stwierdza Autor – same gwarancje prawne są niewystarczające. Potrzeba również ich zabezpieczenia w życiu indywidualnym i społecznym, ekonomicznym, politycznym i kulturowym w ramach ochrony pozaprawnej. Do tego typu zagadnień zalicza się zarówno strukturę polityczną państwa, jak i stosunki społeczno-ekonomiczne. Wprowadzenie demokratycznych układów w systemie społecznym i państwowym stanowi podstawę pozaprawnych gwarancji w ochronie praw człowieka.

Autor prezentowanej książki rozróżnia również prawną oraz pozaprawną ochronę praw człowieka w relacjach międzynarodowych. W ramach prawnej ochrony praw

¹³ *Tamże*, s. 61–62.

¹⁴ *Tamże*, s. 12.

¹⁵ *Tamże*.

człowieka wyróżnia się tu dokumenty zwane konwencjami i deklaracjami. O ile pierwsze nie budzą żadnych wątpliwości prawnych jako obowiązujące w układach międzynarodowych, bo są uznane i afirmowane przez poszczególne państwa, to drugie będąc formą deklaracji organizacji międzynarodowych mogą być rozumiane jako zobowiązania wynikające z prawa naturalnego. Konwencje stanowią wyraz uchwalonego i podpisanego prawa pozytywnego. Niezależnie jednak od tych dyskusji i formalnych trudności, należy stwierdzić, że zarówno jedne jak i drugie, mieszczą się w zakresie prawnej ochrony praw człowieka

Poszukiwania sposobów przestrzegania praw człowieka nie wyczerpuje jedynie problematyki ich prawnych gwarancji, ale również musi być do tego dostosowany cały system relacji międzynarodowych poszczególnych społeczności państwowych. Dotyczy to zarówno wymiaru społeczno-ekonomicznego, jak i społeczno-politycznego. Oznacza to w rzeczywistości konieczność ułożenia stosunków międzypaństwowych na zasadzie solidarności międzyludzkiej, dzięki której bogatsze narody będą wspierać rozwój społeczno-ekonomiczny oraz pracę instytucji demokratycznych gwarantujących respektowanie praw obywatelskich w krajach biedniejszych. Mamy więc do czynienia z uzasadnioną potrzebą wspierania – na zasadach nauki społecznej Kościoła – sił demokratycznych i wolnościowych w świecie współczesnym, często naznaczonym brakiem poszanowania praw obywatelskich i pracowniczych, szczególnie w krajach obarczonych niedostatkami dóbr ekonomicznych.

Oparcie więc wysiłków społecznych, państwowych i międzynarodowych na prawie do człowieka i jego prawie do wolności w systemie ekonomicznym i politycznym, ze szczególnym uwzględnieniem prawa do wolności religijnej, jest charakterystycznym dla współczesnego społecznego nauczania Kościoła wyznacznikiem rozwoju osobowego i państwowego. Porządek społeczny i międzynarodowy winien być oparty na poszanowaniu godności osoby ludzkiej i niezbywalnych jej praw do samostanowienia o swojej tożsamości narodowej i państwowej.

System polityczny i ekonomiczny, w ramach którego osoba ludzka jest zobowiązana do działania, wyznacza odpowiednie dla niej zachowanie prawne i moralne. Stąd też wynika, że należy dążyć do takich rozwiązań praktycznych w życiu społecznym, narodowym i państwowym oraz międzynarodowym, które gwarantowałyby poszanowanie praw ludzkich.

Publikacja ks. prof. H. Skorowskiego: *Problematyka praw człowieka w tym kierunku zmierza i próbuje uwrażliwić – w świetle nauki społecznej Kościoła – zarówno obywateli, jak i elity władzy na konieczność zachowania i przestrzegania zasady sprawiedliwości społecznej, co jest możliwe przy zagwarantowaniu ochrony praw człowieka w wymiarze prawnym, jak i pozaprawnym, w układach wewnątrzpaństwowych oraz międzynarodowych.*

Autor w swojej pracy posługuje się metodą analityczno-syntetyczną. Stosuje również analizę historyczną zwłaszcza w odniesieniu do prezentacji nauczania papieży od Leona XIII do Jana Pawła II na temat praw człowieka. Wśród tych dokumentów wymienia najczęściej encykliki, adhortacje, orędzia i przemówienia papieskie.

Z dokumentów Organizacji Narodów Zjednoczonych, odwołuje się do: *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, Akt Końcowych Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy*¹⁶. W formie aneksu do pracy, Autor przytacza pełną treść trzech pierwszych dokumentów¹⁷.

W zakresie międzynarodowej ochrony praw człowieka Autor powołuje się ponadto na *Deklarację Praw Dziecka* (1948), *Deklarację o zniesieniu dyskryminacji kobiet* (1967), *Konwencję o prawach politycznych kobiet* (1953), *Deklarację o likwidowaniu wszystkich form dyskryminacji rasowej i konwencję o tym samym tytule* (1965)

¹⁶ Por. tamże, s. 172–173.

¹⁷ Por. tamże, s. 191–234.

*Konwencje o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa (1948), Konwencje o nieprzedawnianiu zbrodni wojennych i zbrodni przeciw ludzkości (1968), Konwencje o zakazie zbrodni apartheidu (1973)*¹⁸.

Na podstawie zaprezentowanej pracy, należy być wdzięcznym Autorowi za tak wszechstronną analizę problematyki praw człowieka, która jest bardzo ważnym elementem życia społecznego, politycznego, ekonomicznego i kulturowego współczesnego życia zarówno indywidualnych obywateli, jak i społeczności kościelnych, państwowych i międzynarodowych. Warto wciąż przypominać, że choć głównym zadaniem Kościoła jest troska o dobra nadprzyrodzone, to jednak zadaniem nie mniej istotnym, choć w nieco innym wymiarze jak wynika to z zobowiązań instytucji państwowych i międzynarodowych, jest poszanowanie i ochrona praw człowieka.

Jerzy Koperek CP

Kościół w Polsce wobec potrzebujących, red. M. Chmielowski, TN KUL Lublin 1994, ss. 281.

Obecność Kościoła wśród ludzi ubogich, chorych i wielorako pokrzywdzonych jest czymś oczywistym. Wynika ona wprost z Chrystusowego przykazania miłości bliźniego, a realizuje się przez konkretną pracę charytatywną na rzecz potrzebujących wsparcia. Tak było w pierwszych gminach chrześcijańskich i tak jest współcześnie. Również Kościół katolicki w Polsce poszczycić się może piękną i długą tradycją działalności dobroczynnej. Mimo wielu utrudnień, jakie praca ta napotykała w okresie PRL – przypomnijmy tylko rozwiązanie Krajowej Centrali „Caritas” w 1950 roku – prowadzona była ofiarnym wysiłkiem kapłanów i wiernych świeckich. Po 1989 roku znów uzyskała swą prawną legitymację i dzięki temu może być coraz skuteczniejsza. Zadań, stojących przed działalnością na tym polu nie brakuje, a nawet systematycznie przybywa. Niechczonej refleksji teologiczno-duszpasterskiej nad aktualnymi zadaniami Kościoła wobec potrzebujących legła u podstaw decyzji, by tematowi temu poświęcić duszpasterskie wkłady akademickie dla duchowieństwa i świeckich, które miały miejsce w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w dniach 30 – 31 sierpnia 1993 roku. Referaty i dyskusje panelowe z tego sympozjum składają się na treść książki *Kościół w Polsce wobec potrzebujących*.

Praca składa się z trzech zasadniczych części. Pierwsza jest poświęcona teologiczno-prawnym podstawom pracy charytatywnej Kościoła w Polsce. Prymas Polski Józef Kardynał Glemp mówi tu o zadaniach polskiego Kościoła w świetle II Polskiego Synodu Plenarnego. Wśród najważniejszych wymienia „zadanie naszego kształcenia ku dobroczynności – umieć wykształcić w Polsce wolontariat, który inspirowany myślą chrześcijańską, będzie niósł pomoc w tych dziedzinach, gdzie już ta praca funkcjonuje” (s. 34). Następny tekst w tej części nosi tytuł *Teologia miłości bliźniego*. Jego autor, ks. Walerian Słomka z KUL mówi o miłości bliźniego, jako teologicznej postawie wszelkiej działalności dobroczynnej. Bliźnim jest dla nas każdy człowiek z tytułu swego człowieczeństwa. Wzorem i szczytem prawdziwej miłości do drugiego człowieka jest ta miłość, którą kieruje do nas sam Bóg. O tym jak miłość i miłosierdzie realizuje się w liturgii Kościoła mówi z kolei ks. Romuald Rak, również z KUL. Miłość jest niezbędna, jeśli sakramenty mają być skuteczne, uczestnictwo zaś w sakramentach jest zarazem uczestnictwem w Bożym miłosierdziu. Autor omawia więc problem chrześcijańskiego miłosierdzia w kontekście poszczególnych świętych znaków sakramentalnych, składających się na liturgię Kościoła. Ostatnim w tej części referatem jest tekst ks. Andrzeja Kowalczyka, dyrektora Caritas Archidiecezji Gdańskiej.

¹⁸ Por. *tamże*, s. 173.